Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 23

Серія

МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2014

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою "Українська книга" 2014 року

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядкування, передмова: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2014
© Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2014
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2014

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК АВТОР НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М.Грушевський, як відомий історик України та активний громадський діяч на початку XX ст., розпочав активно популяризувати історичні знання серед українського народу й піднімати його національну свідомість. Для такої діяльності сприятливі обставини склалися після революції в Росії 1905 р. і припинення цензурних обмежень українських видань у Східній Україні. За період з 1904 по 1928 рік, за неповними підрахунками бібліографів, великий історик України видав 121 публікацію з науково-популярним контекстом[1].

Ми розглянемо лише кілька сегментів широкої малодослідженої теми "М.Грушевський та його науково-популярні твори". Проаналізуємо історію створення чотирьох публікованих у цьому томі праць вченого "Про старі часи на Україні. Коротка історія України", "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці", "Історія України" для шкіл, "З історії релігійної думки на Україні"; враження і відгуки сучасників на ці популярні роботи, а також простежуємо способи та шляхи поширення М.Грушевським своїх науково-популярних праць.

"Про старі часи на Україні. Коротка історія України"

Перша книга з науково-популярної серії М.Грушевського — "Очерк истории украинского народа" — була видана у Петербурзі 1904 р. зі значними цензурними втручаннями[2]. Книга швидко розійшлася та потребувала другого видання. Політичні переміни в Російській імперії, які настали у 1905 р., сприяли перевиданню "Очерков", фактично без цензури, наприкінці 1906 р.[3] У тому ж році скасовано заборону друкувати науково-популярні книги українською мовою, і М.Грушевський зміг реалізувати задум — видати популярну історію також українською мовою. Нею став нарис "Про старі часи на Україні. Коротка історія України"[4]. "Недосяжний зразок компендіуму рідної історії", — так писав про неї близький приятель вченого О.Лотоцький[5].

"Очерк истории украинского народа" призначався для популяризації української справи серед російської інтелігенції, тоді як "Коротка історія України" адресувалася українському читачеві, до якого автор у популярній і стислій формі прагнув донести цілісний образ минулого України. Усвідомлення цього минулого, трактованого з національних позицій, було запорукою зміцнення національного самоусвідомлення. Саме в цій книзі

---

[1] Бібліографія науково-популярних праць М.С.Грушевського з історії України [Укл. І.Гирич] // *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 536–539.

[2] *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904.

[3] *Его же.* Очерк истории украинского народа. — Изд. 2-е, доп. — СПб., 1906.

[4] Коротко про її видання див.: *Кухар В.* З історії видання книги М.Грушевського "Про старі часи на Україні" // Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання XIX–XX ст. і сучасні проблеми): Доп. і повід. Міжнародної наук. конф., 3–5 травня 1995 р. — Львів, 1995. — С. 103–105.

[5] *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Варшава, 1933. — Част. II. — С. 150.

основні концептуальні тези автора про українську історію, які ламали "звичайну" схему імперського історіописання, викладені доступно для сприйняття невибагливого читача.

Науковою популяризацією на прикладі "Короткої історії України" М.Грушевський прагнув досягнути кілька цілей: представити цілісний образ історії України (наукова мета); задовольнити зростаюче зацікавлення українців своїм минулим, особливо у період революційних змін у 1905—1907 рр. (суспільно-громадська мета); надати науково обґрунтовані знання про минуле (виховна мета).

Ідея створення короткого нарису історії України виникла у вченого в 1905 р., коли на хвилі революційних подій у Російській імперії розпочалися ліберальні перетворення в суспільстві, а проблема культурного і політичного самовизначення національних меншин стала вкрай пекучою. Замовником книги виступила українська громада Петербурга в особі П.Стебницького, голови "Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг". Із щоденника М.Грушевського довідуємося, що він працював над нею у вересні 1906 р.[1] До кінця вересня цього року планував дописати рукопис і надіслати його до Петербурга. На думку В.Кухар, стислі терміни, упродовж яких праця була написана, а також намагання пришвидшити її друк, пояснюються прагненням видати її у час виборчої кампанії до II Державної Думи. Як доказ таких намірів, слід трактувати поміщену в кінці книги невелику політичну програму, яку П.Стебницький просив вилучити, побоюючись цензурного арешту видання[2]. У ній автор проводив паралелі сучасного життя українців із суспільними відносинами в Україні козацького періоду[3]. Однак у накладі книги, який призначався для Великої України, цю "політичну програму" опущено видавцями[4]. Попри сподівання історика, книгу надруковано лише у березні 1907 р.[5]

"Про старі часи на Україні" — це популярний нарис історії України від найдавніших часів до кінця XIX ст. Завдяки численним ілюстраціям, витягам із народних дум, які органічно впліталися в наратив і творили з ним одне ціле, видання стало доступним для масового читача. У кінці книги М.Грушевський писав: "Отак я оповів історію України

---

[1] Щоденники Михайла Грушевського (1904—1910 рр.) / Публікація та коментарі І.Гирича // Київська старовина. — Київ, 1995. — № 1. — С. 18.

[2] *Кухар В.* З історії видання книги М.Грушевського "Про старі часи на Україні". — С. 103—104.

[3] "...але всі люде, що хочуть правдивого добра для України, повинні доходити до того, чого добивалися предки наші ще з козацьких часів: аби всі люде мали рівне право у всім й самі всякими справами порядкували, аби була свобода й право, аби власті були виборні, і перед громадою відповідали, аби земля належалася до трудящих, що її самі обробляють, аби на Україні була всяка наука й освіта, суд і діловодство на українській мові, і своїми місцевими справами люде тут могли самі порядкувати" (цит. за: *Кухар В.* З історії видання книги М.Грушевського "Про старі часи на Україні". — С. 104).

[4] У передмові до "Ілюстрованої історії України" вчений писав, що "се закінчення чомусь в більшості примірників було видавцями пропущене, а тільки в декотрих зоставлене" (*Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ, 1992. — С. 28). На титульній сторінці примірника, який зберігся у Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (тепер відділ україніки ЛННБ ім. В.Стефаника), рукою завідувача бібліотеки І.Кревецького дописано: "[вид. для Російської України, без закінчення]". У передньому слові до другого видання М.Грушевський зазначав, що книга була написана 1906 р., а вийшла 1907 р., "тільки без закінчення, де була коротка політична українська програма. Видавці пропустили її, з огляду на цензуру, в тих примірниках, які призначалися для продажі в Росії" (*Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — 2-е вид. — Київ, 1917. — С. 3).

[5] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — С.-Петербург: Тип. п. ф. "Электро-Типография Н.Я.Стойковой", 1907. — 176 с.

від найдавніших часів аж донині. Оповів я якнайпростіше та якнайкоротше, для тих, що не привикли великих книжок читати"[1]. Вчений розглядав цей нарис як перший варіант популярної книги з історії України, на шляху до створення більшої праці, "де б теж простими словами, але ширше про все було оповіджено — щоб була книжка три або чотири рази більша від сеї й малюнків мала багато"[2]. Такою книгою стала "Ілюстрована історія України", видана у 1911 р. На думку К.Лоського, велика "Історія України-Руси" М.Грушевського призначалася для "тих, хто ґрунтовно і науково студіює цю справу", "Ілюстрована історія України" — "для інтелігенції, яка бажає познайомитись з рідною старовиною", а "Про старі часи на Україні" — "для народа, а найбільше — для селянства"[3]. У період Української революції 1917–1920 рр., а також на еміграції, на початку 1920-х рр., її використовували як підручник з історії для початкових шкіл, тоді як "Ілюстровану історію України" — для гімназій[4].

Популярність книжки була великою. Окрім легкого стилю викладу матеріалу, багатьох ілюстрацій, вона була доступною з огляду на низьку ціну. Її радо та позитивно зустріли рецензенти, зокрема, редактор друкованого органу Руського педагогічного товариства І.Копач писав: "Се книжочка, якої вже давно пекучо треба було якнайширшим кругам нашого народу. І тому ся книжочка й повинна находитися в кождій рускій родині, навіть найубожшій, бо ж і ціна єї дивно, предивно мала в порівнянню з тим, що вона дає читачеви"[5]. В.Доманицький, знаний літературознавець, приятель М.Грушевського, зазначав, що "найбільша вага цієї книги в тому, що в ній подається не перелік найважнійших подій, 1000-літнє життя українського народу, не зовнішню його історію, а звернуто увагу на ті внутрішні пружини, од яких залежало в значній мірі, в який бік і з якою силою поверталося колесо історії..."[6] Завдяки такому підходу, на думку рецензента, читач бачить, які помилки найбільше шкодили розвитку українського народу, "які причини були тому, що в иншу добу українська нація піднімалася на чималу моральну височінь, а потім знову підупадала, які з тих помилок властиві нашому громадянству й досі..."[7] В.Доманицький наголошував, що книга М.Грушевського "цінна не тільки тим, що подано українську історію в справедливому історичному освітленню, але що до того пристосовано її до потреб сучасного моменту, і за все це шановному авторові мусить бути велика подяка"[8]. Рецензент К.Лоський, зазначаючи науковість видання, писав, "що ніде в книзі немає національного самохвальства, яким грішать часто популярні книжки инших авторів: всі

---

[1] Цит. за: *Копач І.* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Петербург, 1907, сторін 176, з одною мапкою ґеоґрафічною і 41 малюнками (Виданє "Благотворительного общества издания общеполезных и дешевых книг", № 51) // Учитель. — Львів, 1907. — Ч. 8 і 9 (5 мая). — С. 144.

[2] Там само.

[3] *Лоський К.* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Видання друге, Київ, 1917 р., стор. 162, ціна 1 карб. 60 коп. // Книгарь. Літопис українського письменства. — Київ, 1918. — Число сьоме (березіль). — С. 381.

[4] У другому виданні вчений так сформулював призначення цієї книги: "Ся ж книжечка має служити для першого познайомлення з українською історією, в школі чи за школою" (*Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — 2-е вид. — Київ, 1917. — С. 3).

[5] *Копач І.* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. — С. 144.

[6] *Д-ий В.* [*Доманицький В.*]. Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. Вид. "Благотворит. Общества изд. общепол. и дешевых книг", С-Петербургъ, 1907, 1–176 // Україна. — Київ, 1907. — Т. II. — Кн. 1. — Част. 1. — С. 100.

[7] Там само. — С. 101.

[8] Там само.

відомости засновано на наукових даних, добре провірених"[1]. Інші рецензенти також вказували на наукове значення викладеного у ній матеріалу, прагматичну оцінку фактів[2].

Серед недоліків книги, про які згадували критики, — мова, а саме наявність у ній галицизмів. «Хоч це й не такої ваги річ, як зміст книги, — писав В.Доманицький, — але при теперішньому хворобливому відношенні не тільки до непевних виразів і слів, але навіть і до самого правопису, бажано було б, щоб цінна праця професора М.Грушевського була далека від обвинувачування в тому, що вона "галицька", а не "українська"»[3]. Вже в часи революції, коли книгу перевидано кількома накладами, рецензенти також вказували на її мову, оцінюючи це видання як підручник для шкіл, яка своїм "галицьким правописом... збиває їх [учнів. — *М.К., А.Ф.*] тут з толку і вносить велике непорозуміння"[4]. Окрім того, вони висловлювали побажання, щоб на майбутнє автор задля учнів вмістив у книзі відомості про передісторичні часи, як це зробив Г.Коваленко у своєму популярному історичному огляді "Українська історія. Оповідання з історії України..."[5]

На відміну від національно зорієнтованих критиків, представники правомонархічного табору, закономірно, зустріли популярний нарис вченого негативно, що пояснюється їхнім несприйняттям українського національного руху загалом, а М.Грушевського, як його лідера, зокрема[6].

Після 1907 р. книгу кілька разів передруковували фрагментами у шкільних читанках і часописах та окремим виданням. Так, два параграфи "Про наш край і народ" і "Володимир і Ярослав. Християнство на Україні" вміщено у читанці С.Шпойнаровського, опублікованій у Чернівцях 1910 р.[7] Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа "Володимир і Ярослав. Християнство на Україні" здійснив у своїх читанках і А.Крушельницький[8]. Половина параграфів з книги (окремі зі зміненою назвою) з'явилася у чернівецькому часописі "Народний голос"[9]. У 1913—1914 рр. десять перших параграфів

[1] *Лоський К.* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — С. 381.

[2] *Баржицький О.М., Волковський Хв.Йо., Рибчинський В.Йо.* "Коротка історія" (для першого початку, вид. друге) М.Грушевського // Вільна Українська школа. — Київ, 1918—19 шк. р. — Т. І. — С. 63.

[3] *Д-ий В.* [*Доманицький В.*] Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — С. 102.

[4] *Баржицький О.М., Волковський Хв.Йо., Рибчинський В.Йо.* "Коротка історія" (для першого початку, вид. друге) М.Грушевського. — С. 63.

[5] Там само.

[6] Любопытная брошюра "Мих. Грушевского" // Галичанинъ. — Львовъ, 1907. — Ч. 173. — 3 (16) августа. — С. 2—3. Редакція "Галичанина" у своїй газеті зацитувала значну частину допису члена Клубу російських націоналістів у Києві А.Савенка, опублікованого в "Киевлянине".

[7] *Грушевський М.* Про наш край і народ // *Шпоінаровський С.* Руська читанка для першої кляси шкіл середніх. — Чернівці, 1910. — С. 8—12; *Його ж.* Володимир і Ярослав. Християнство на Україні // Там само. — С. 21—30.

[8] *Грушевський М.* Ярослав Мудрий // *Крушельницький А.* Руська читанка для першої кляси середніх шкіл. — Львів, 1911. — С. 67—68. Перевидання: *Крушельницький А.* Руська читанка для першої кляси середніх шкіл. — 2-е змінене вид. — Львів, 1914. — С. 53—55; *Крушельницький А.* Українська читанка для першої кляси середних шкіл / Зладив І.Копач. — 4-е змінене вид. — Львів, 1922. — С. 42—44.

[9] *Грушевський М.* Козаччина // Народний голос. Чернівці, 1910. — Ч. 20. — 26 марта. — С. 8—9; *Його ж.* Як польські пани хотіли запанувати над козаками // Там само. — Ч. 22. — 2 цвітня. — С. 6—7; *Його ж.* Перші війни козаків з панами та державою польською // Там само. — Ч. 25. — 16 цвітня. — С. 6—7; *Його ж.* Як козаки боронили віру і права українського народу // Там само. — Ч. 35. — 28 мая. — С. 7; *Його ж.* Козацькі війни перед Хмельниччи-

передруковано в газеті "Праця" — єдиній на той час культурно-просвітній і політичній газеті українців Бразилії (виходила у м.Прудентополісі, штат Парана)[1]. Окремим виданням книга вийшла у Скрентоні (Пенсильванія, США) 1916 р. зусиллями Просвітньої комісії Руського народного союзу[2].

З початком Української революції 1917 р. потреба у книзі закономірно зросла. Друге видання з'явилося у травні 1917 р., однак без ілюстрацій[3]. М.Грушевський у ньому змінив назву 26 параграфа з "Нові часи" на "Український рух в 1860 і 1870-х роках", а також додав чотири нові — "Українство під забороною. Робота на галицькім ґрунті", "Перша свобода українського слова", "Велика війна і нищення українства" та "Революція і визволення України". У них викладено історію України останньої чверті XIX — початку XX ст., яка, з огляду на цензуру, не могла бути вміщена в першому виданні. Два останні параграфи стосувалися подій 1907—1917 рр. К.Лоський, автор короткої рецензійної замітки, писав: "Можемо побажати їй якнайширшого розповсюдження посеред нашого народу і можливости в будучині вітати не друге, а двадцять друге видання цієї книжки, бо кожне нове її видання є новий крок вперед в розвиткові національної свідомости українського народу"[4]. Видавничий відділ Міністерства освіти УНР подав цю книгу у "Проспекті українських підручників" поряд з іншими популярними книгами вченого ("Ілюстрована історія України", "Всесвітня історія"), серед книг з історії, які повинні вийти друком до 1918/1919 шкільного року[5]. З огляду на використання "Короткої історії України" як підручника з історії для початкових шкіл, а також її популярність серед масового читача, у Києві до 1919 р. вона витримала ще чотири видання[6]. У Відні 1919 р. коштом "Дніпросоюзу" побачив світ ще один, шостий за чергою, наклад цієї

ною // Там само. — Ч. 39. — 11 червня. — С. 8—9; *Його ж.* Хмельниччина // Там само. — ч. 40. 18 червня. — С. 7—8; *Його ж.* Відорванє України від Польщі // Там само. — ч. 44. — 2 липня. — С. 5—6; *Його ж.* Злука України з Московщиною // Там само. — Ч. 50. — 30 липня. — С. 5—6; *Його ж.* Що діяло ся на Україні по смерти Хмельницького // Там само. — Ч. 51. — 6 серпня. — С. 7—8; *Його ж.* Руїна // Там само. — Ч. 52. — 13 серпня. — С. 3—4; *Його ж.* Гетьмановане Мазепи і знесенє гетьманщини // Там само. — Ч. 62. — 20 жовтня. — С. 4—5; *Його ж.* Російські порядки на Україні // Там само. — Ч. 65. — 10 листопада. — С. 6—7.

[1] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України // Праця. — Прудентополіс, 1913. — Рік I. — ч. 5. — 22 лютого. — С. 2—3; ч. 6. — 10 марта. — С. 2; ч. 7. — 22 марта. — С. 2—3; ч. 8. — 10 цьвітня. — с. 2; ч. 10. — 10 мая. — С. 2; ч. 12. — 10 червня. — С. 2—3; ч. 14. — 10 липня. — С. 2—3; ч. 16. — 10 серпня. — С. 2—3; ч. 18. — 10 вересня. — С. 2; ч. 21. — 22 жовтня. — С. 3—4; Рік II. — ч. 1. — 22 грудня. — С. 4—5; 1914. — ч. 3. — 22 січня. — С. 3; ч. 5. — 22 лютого. — С. 2—3; ч. 6. — 10 марта. — С. 3—4. Із сьомого числа часопис замість нарису М.Грушевського розпочав передруковувати окремі частини книги Б.Барвінського "Оповіданя з рідної історії" (Праця. — Прудентополіс, 1914. — Рік II. — Ч. 4. — 10 лютого. — С. 3; ч. 7. — 22 марта. — С. 2; ч. 8. — 10 цьвітня. — С. 2—3; ч. 10. — 10 мая. — С. 4; ч. 12. — 10 червня. — С. 4; ч. 14. — 10 липня. — С. 2—3; ч. 18. — С. 4).

[2] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — Скрентон, Па.: З друкарні "Народної волі", 1916. — 144 с. + 1 карта. (= Видавництво Просьвітної комісії Руського народного союза; Ч. 1).

[3] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — 2-е вид. — Київ: Друкарня УЦР, 1917. — 162, II с.

[4] *Лоський К.* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — С. 381.

[5] Вільна Українська школа. — Київ, 1918—19 шк. р. — Т. I. — С. 71.

[6] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — 3-є вид. — Київ, 1917. — VI, 7, 160 с.; 4-е вид. — Київ, 1917. — IV, 5, 160 с.; 4-е вид. — Київ, 1918. — 160 с.; 5-е вид. — Київ, 1919. — VI, 160 с.

книги[1]. Об'єднання українських видавців поширювало її серед української еміграції "в необмеженому числі" разом з іншими шкільними підручниками[2]. Д.Антонович, аналізуючи популярні книги М.Грушевського, зазначав, що вона успішно використовується як підручник історії України для початкових шкіл[3]. Натомість Д.Дорошенко, не прихильний до автора з політичних міркувань, відмовляв їй у цьому, пишучи, що вона "дуже гарна для читання і дуже мало придатна для початкової науки в школі через свій загально-синтетичний характер"[4].

В.Мудрий, оглядаючи історичні видання у "Бібліотечному пораднику" за 1925 р., що його видавало товариство "Просвіта" у Львові, високо оцінював книгу М.Грушевського, вказуючи, що вона "вже відіграла деяку ролю в історичному усвідомлюванню найширших українських мас"[5]. Оглядач передусім відзначив її просвітницьку мету: «"Коротка історія України" найкорисніша для читалень "Просвіти", особливо для тих її відвідувачів, що починають щойно знайомитися з історією України, вона є першорядною лектурою, бо дає кожному такому читачеві загальний погляд на всю історію»[6].

Про популярність "Короткої історії України" не лише серед українського читача свідчить її переклад на чеську мову, який здійснив письменник Ф.С.Фрабма. Книга з'явилася у 1918 р. під назвою "Україна і Українці" у "Збірці практичних підручників"[7]. Ф.С.Фрабма мотивував переклад книги інформаційною метою, адже чехи потребували підручника про Україну з огляду на національний рух українців. Переклад був недосконалим, на що вказував анонімний рецензент: "Переклад, на жаль, ані не зовсім повний, ані (особливо в кінцевих розділах) дуже дбайливий. Перекладчик насамперед випустив усі вставки в тексті з українських народних пісень і новітньої української поезії, які здебільшого творять органічну цілість з основним викладом, через що суцільність останнього в деяких випадках очевидно нарушено. Иноді перекладчик випустив або вільно переробив й частину тексту перед сими поетичними цитатами або після них. Лише при поверховнім порівнянні чеського перекладу з українським оригіналом нарахував я 38 пропусків і відхилень від тексту"[8]. Наприкінці критик слушно зауважує, що переклад цієї праці спричиниться до популяризації української справи серед чехів, які все ще упереджено ставляться до намірів українців здобути самостійність, однак, зазначає, що для пере-

---

[1] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — 6-е вид. — Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1919. — 119 с. *На другій сторінці*: Відень: З друкарні Вальдгайм-Еберлє акц. тов., 1919.

[2] Книга. — Відень; Київ, 1921. — Ч. I (грудень). — С. 73.

[3] *Антонович Д.* М.Грушевський: Ілюстрована історія України. Виданнє Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України "Дніпро-союз", Київ; Відень, 1921, 576 стор.; Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Виданнє перше. Idem. Київ-Відень, 1920, 216 стор.; Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє шосте. Idem. Київ; Відень, 1919, 120 стор. // Книга. — Відень; Київ, 1921. — Ч. I (грудень). — С. 17.

[4] *Жученко М.* [*Дорошенко Д.*] Українське письменство в 1920 році (Бібліографічні замітки) // Хліборобська Україна. — Відень, 1920—1921. — Зб. II, III і IV. — С. 242.

[5] Історія (подає *В.Мудрий*). Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія (для першого початку). — Видання шосте Дніпровського Союзу Споживчих Спілок України ("Дніпросоюз"). Відень 1919 // Бібліотечний порадник. — Львів, 1925. — Ч. 3 (липень—вересень). — С. 83.

[6] Там само.

[7] *Hruševskyj M.* Ukrajína a Ukrajínci. — Praha: F. Švejda, 1918. — 96 s. (= Švejdůr sborník praktických příruček; Ч. 4).

[8] *Н.В.* Чеський переклад праці проф. М.Грушевського "Про старі часи на Україні" // Вістник політики, літератури й життя. — Відень, 1918. — Ч. 19. — 12-го мая. — С. 296.

кладу краще вартував би "Очерк истории украинского народа" М.Грушевського, який спеціально призначався для ознайомлення іноземців з історією українського народу[1]. Чеськомовне видання книги отримало схвальні відгуки чеських науковців. Так, В.Бртнік наголошував на цінності зібраного в ній матеріалу, що стосувався періоду національного піднесення українців другої половини XIX – початку XX ст., який викладений вільно, без цензурних обмежень, вказував також на високий науковий і художній рівень книги[2].

У 1991 р. цей популярний нарис передруковано в журналі "Початкова школа"[3], а також видавництвом "Обереги"[4], за другим виданням накладом 100 000 примірників, що свідчило про її популярність серед українського читача в той період.

"Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці"

Це видання стало черговим у серії науково-популярних праць М.Грушевського, що побачили світ до Першої світової війни. Роботу над нею автор розпочав невдовзі після написання шостого тому "Історії України-Руси". На його джерельній підставі були опрацьовані дві популярні праці з економічної[5] та культурно-національної тематики. Якщо соціально-економічні погляди М.Грушевського залишались незмінними, то концепція національно-культурного руху XVI–XVII ст. у вченого не була сформульована остаточно. На момент написання шостого тому "Історії України-Руси" вона виглядала незавершеною, насамперед з огляду на зміну хронологічних меж цього руху у наступних працях М.Грушевського. На сторінках шостого тому "Історії України-Руси" історик не виходить за межі XVI ст., завершуючи його розділом про братський рух.

Однак невдовзі він переосмислив концепцію у популярному виданні нарисів, які читав публічно у Києві у 1908 р. і видав цього ж року під назвою "Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку"[6]. А в окремій книзі, опублікованій 1912 р. зі зміненою назвою "Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці"[7], мате-

---

[1] *Н.В.* Чеський переклад праці проф. М.Грушевського "Про старі часи на Україні". – С. 296.

[2] *Brtnik V.* M.Hruševskyj. Ukrajína a Ukrajínci. Praha, F. Švejda, 96 s. // Lipa. – Praha, 1917/1918. – № 1. – S. 799–800. Огляд рецензії див.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Дрогобич, 2012. – С. 123.

[3] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) // Початкова школа. – Київ, 1991. – № 5. – С. 53–66; № 6. – С. 62–70; № 7. – С. 60–67; № 8. – С. 57–67; № 9. – С. 70–79.

[4] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). – Київ: АТ "Обереги", 1991. – 104 с.

[5] Див..: *Грушевський М.* Студії з економічної історії України // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1907. – Т. 38. – С. 225–237; 414–428; Т. 39. – С. 43–61; 265–283; Т. 40. – С. 24–38. Велика стаття М.Грушевського про стан розвитку економіки на українських землях у XV–XVI ст., опублікована на сторінках популярного часопису, була скороченою редакцією (без покликів) окремих параграфів з 6-го тому "Історії України-Руси" (С. 141–209). Друге видання вийшло у збірці з тією ж назвою "Студії з економічної історії України" (К., 1918), але до неї також додано його статтю: Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. І. – С. 25–43.

[6] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1908. – Т. 41. – С. 282–296, 491–506; Т. 42. – С. 87–107, 438–458; Т. 43. – С. 208–228, 428–450.

[7] Див.: *Гирич І.* Коментар // *Грушевський М.* Духовна Україна: Збірка творів / Упор. І.Гирич, О.Дзюба, В.Ульяновський. – К., 1994. – С. 550. Окремим виданням праця вийшла у 1912 р. (*Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Київ;

ріал доповнено чотирма нарисами, які виходили за межі XVI ст.: "Козаччина в обороні церковної справи", "Перенесення культурної справи до Києва", "Київське братство і організація національних сил", "Нова єрархія" і які він опрацював за новим сьомим томом "Історії України-Руси". Кінцевою датою культурно-національного руху в цій книзі визначено 1620 р. — рік відновлення православної ієрархії та активного залучення козаків до національної справи.

У 20-х роках XX ст., працюючи над "Історією української літератури", М.Грушевський дає підзаголовок її п'ятому тому: "Культурні і літературні течії на Україні в XVI—XVII вв. і перше відродження (1580—1610 рр.)", хоча до цього часу термін "відродження" він резервував тільки для XIX ст.[1] Але це відродження "стало не стільки початком, скільки вістуном будучого дійсного відродження... два століття, які відділяють перше відродження від нового, правдивого відродження XIX ст., різняться кардинально і глибоко від двох століть перед першим відродженням (XVI в.). З ширшої перспективи, поставивши, з одної сторони, києво-галицьку добу, з другої — відродження XIX ст., цілий сей межичас... являється часом переходовим..."[2] Ця культурна невизначеність перехідного періоду відбилася і на періодизаційній схемі М.Грушевського. Вчений не вводить чітких розмежувальних критеріїв, за якими можна класифікувати культурну та духовну ситуацію в Україні XVI—XVII ст. Адже історико-культурні явища він розглядав поряд з соціально-економічними відносинами, національними й релігійними процесами синкретично, що взаємозалежали та взаємовпливали один на одного.

На популярність "Культурно-національного руху" вплинула суголосність двох епох. Початок XX ст., з активним становленням українського руху як у Російській, так і Австро-Угорській монархіях, багато в чому нагадував М.Грушевському і його сучасникам про другу половину XVI — початок XVII ст., коли набирав великих обертів український національно-культурний рух. За словами автора, "в цій книзі зібрані начерки культурного і національного руху, який так могутньо знявся серед приспаного і омертвілого українського життя і разом з могутнім соціальним рухом Східної України приготував перше національне відродження, що так сильно, хоч і ненадовго, заблисло і блиском політичної мислі, і національного усвідомлення, і розвоєм артистичної творчості..."[3]

Віддалене від доби М.Грушевського більш ніж на 300 років перше українське відродження і його люди створюють невидиме пов'язання та солідарність з сучасниками історика, адже "в тих людях з-перед трьохсот літ ми почуваємо своїх попередників у віч-

---

Львів: Друкарня "С.В.Кульженко", 1912. — 248 с.), друге видання без текстових змін — у 1919 р. (Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1919. — 248 с.), третє — у 1990 р. у львівському часописі (Жовтень, 1989. — Львів. — № 1. — С. 98—108; № 2. — С. 101—116; № 3. — С. 93—105; № 4. — С. 86—102), четверте — у 1994 р. у збірнику його праць (*Грушевський М.* Духовна Україна: Збірка творів / Упор. І.Гирич, О.Дзюба, В.Ульяновський. — К., 1994. — С. 136—255).

[1] Наприклад, у кількох виданнях його популярної синтези "Ілюстрована історія України" (1911; 1912; 1913; 1917; 1918; 1921).

[2] *Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993. — Т. 1. — С. 115. Оксана Рибак ввела нове поняття "нереалізоване відродження", щоб сконцентровано передати концепцію М.Грушевського, див.: *Рибак О.* Михайло Грушевський і його візія періодизації історії української культури // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 109. Не можна тільки погодитися з авторкою, нібито Грушевський наголошував у своїх працях "на пріоритеті культури над економікою та політикою" (Там само).

[3] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — Київ; Львів, 1912. — С. 3.

них змаганнях культурно і національно піднести наш народ і обстояти наше національне існування"[1].

Рецензенти "Культурно-національного руху" також зауважили цю подібність у двох епохах української історії. Так, Д.Дорошенко стверджував, що "внутрішнє споріднення епохи українського відродження XVI–XVII ст. з сучасними устремліннями та прагненнями українського народу на шляху до кращого майбутнього послужило головною причиною, що спонукала проф. Грушевського зупинитися на цій віддаленій від нас трьома століттями епосі"[2]. Інший рецензент В.Гріщинський писав, що обрана для дослідження "пора дуже нагадує теперішність"[3].

В.Дорошенко у своїй рецензії в "Літературно-науковому вістнику" наголошував на важливості збереження тяглості української культури та історії, коли перекидаються "нитки національної традиції від наших далеких дідів і прадідів"[4]. Рецензент називає М.Грушевського найавторитетнішим творцем української історичної літератури, "дійсним батьком нашої історії", який своїми популярними працями ("Очерк истории украинского народа", "Ілюстрована історія України") створив "могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства"[5].

Інші критики з широким історіографічним та історико-культурним горизонтом також вбачали в науково-популярній діяльності М.Грушевського важливе національне й суспільно-культурне значення. На думку Д.Дорошенка, культурна історія України поряд з питаннями соціально-економічного розвитку викликає найбільший інтерес з боку науковців і громадськості. Тому праця М.Грушевського буде гідною відповіддю російській історіографії в ділянці історії культури, представленій останніми працями П.Мілюкова та М.Довнар-Запольського[6]. Рецензент наводить такий промовистий приклад з культурної історії України, коли російські історики представляли Києво-Могилянську академію в руслі "російського просвітництва", а польський історик О.Яблоновський, автор монографії про цей навчальний заклад, розглядав його діяльність "як сторінку з історії польської школи"[7]. Українська історіографія мала відповісти на це широтою поглядів, твердістю

---

[1] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – С. 8.

[2] *Д[орошен]ко Д.* Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. Київ; Львів, 1912 // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 9. – С. 108. Цікава історія появи цієї рецензії на сторінках "Украинской жизни". Редактор видання С.Петлюра у листі до М.Грушевського від 21 листопада 1912 р. пояснив, чому журнал із запізненням зреагував на появу книги "Культурно-національний рух". Провина лежала на М.Василенку, який не виконав обіцянки написати рецензію вчасно: «"Водив нас за ніс" цілих три місяці, аж примушені були звернутись до Д.Дорошенка» (Листи Симона Петлюри до М.Грушевського / Підготувала до друку О.Музичук // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991–1992.– № 3–4; 1–4. – Т. 28–29. – С. 444). Деякі інші тогочасні відгуки на працю М.Грушевського оглянуто у монографії: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ; Дрогобич, 2008. – С. 137–141.

[3] *Гріщинський В.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Українська хата. – Київ, 1912. – Червень. – С. 362. Хоч цьому рецензенту і не вистачило більше аналогій, паралелей з сучасністю у самому тексті книги (Там само. – С. 364.).

[4] *Дорошенко В.* Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1912. – Т. LVIII. – С. 296.

[5] Там само. – С. 297.

[6] Йшлося про такі праці російських істориків культури: *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры (в 3 частях). – СПб.: Издание журнала "Мир Божий", 1896–1903 (переиздание: М., 1992–1993); Книга для чтения по русской истории / Под. ред. М. Довнар-Запольского. – М., 1904.

[7] *Д[орошен]ко Д.* Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. Київ; Львів, 1912 // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 9. – С. 106.

національної свідомості, цілісного розуміння української історії, чого не вистачало навіть таким відомим попередникам М.Грушевського на історичному поприщі, як М.Костомаров і В.Антонович.

Майже всі відгуки про книгу містили коментарі та інформацію про великий ілюстративний компонент "Національно-культурного руху". У передмові до видання М.Грушевський охарактеризував ілюстративний матеріал, що в основному складався зі зразків друкарського й граверського мистецтва кінця XVI — перших десятиліть XVII ст. Це були пам'ятки, що ще стояли на "візантійсько-українському" ґрунті, водночас потрапляючи під вплив німецьких та італійських мистецьких взірців. Окремо автор згадав про зразки старого малярства, а також фотографії пам'яток тогочасної архітектури. Мета книги, на думку автора, полягала не в ґрунтовному аналізі мистецької спадщини першого українського відродження, а в зацікавленні цією спадщиною ширших кіл громадськості[1].

М.Грушевський у кінці книги подав "Пояснення для ілюстрацій", де розписав детально всі видання, з яких використано заставки, кінцівки й малюнки з стародруків і яких вміщено надзвичайно багато. Крім цього, він вказав місця зберігання публікованих фотографій і малюнків: Публічна бібліотека в Петербурзі, Наукове товариство ім. Шевченка, Українське наукове товариство в Києві. Більше десяти репродукцій автор взяв зі свого приватного архіву. Ілюстрацію з рукопису петиції сеймика Київського воєводства від 1571 р. на захист руської (української) мови подарував для друку у книзі відомий київський історик О.Левицький. З опублікованих ілюстрацій М.Грушевський використав тільки фотографії Пересопницького Євангелія з праці А.С.Грузинського[2]. Відомий український графік і товариш автора В.Кричевський намалював обкладинку до "Культурно-національного руху" у стилі давньої української книжкової орнаментики. Сучасний мистецтвознавець вияснив, що митець виконав її на основі заголовної літери з видання "Книга о Вірі" (1619)[3]. В.Кричевський також відрисував зображення церкви в Острозі з рукопису Українського наукового товариства у Києві.

Професійні мистецтвознавці відгукнулися на працю М.Грушевського кількома рецензіями. У російськомовному часописі під назвою "Искусство. Живопись, графика, художественная печать", присвяченому українському мистецтву, що видавався у Києві, вийшла рецензія, підписана криптонімом В.П.[4] Очевидно, під ним ховався відомий український літературознавець і мистецтвознавець В.Перетц[5]. Рецензент вибудував власну класифікацію ілюстративного матеріалу, залученого М.Грушевським: архітектурні пам'ятки, зразки друку XVI—XVII ст., пам'ятки іконографії, портрети діячів старинної України (Олександр Сангушко, Франциск Скорина, Василь-Костянтин Острозький, Костянтин Корнякт та ін.), фотографії з рукописів. Дещо нелогічно окремо згадано про заставки до друків та ілюстрації з тих же друків, присвячені різним особам[6].

---

[1] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — Київ; Львів, 1912. — С. 4.

[2] Див.: *Грузинский А.С.* Пересопницкое евангелие, как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. — Киев, 1911.

[3] *Блакитний Є.* Василь Кричевський // Образотворче мистецтво. — К., 1999. — № 3—4. — С. 23—26.

[4] *В.П.* Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.Грушевского ("Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.", Київ-Львів, 1912) // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. — Киев, 1912. — № 7—8. — С. 301—303.

[5] Див.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969. — С. 86; *Рудзицкий А.И.* Журналы "Искусство и печатное дело", "Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать", "Искусство в Южной России": указатель содержания. — Киев, 1991. — С. 20.

[6] *В.П.* Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.Грушевского. — С. 303.

В.Перетц висловив окремі побажання та зауваження, наприклад, рекомендацію автору вилучити з переліку репродукцій "Патерик" 1768 р., що виходить з хронологічного ряду українського мистецтва XVI–XVII ст. З сфрагістичних пам'яток він пропонував доповнити зображення герба Запорозького Війська не тільки за гравюрою 1622 р., але й за відомими печатками з пізнішим виглядом герба. З стародруків варто було б репродукувати ілюстрації з Литовського статуту 1588 р., "Вірш" Памви Беринди 1616 р. та деякі інші твори. Основне зауваження рецензента стосовно змісту стосувалося сумнівів щодо перенаголошення оригінальності культурних явищ в Україні в XVI–XVII ст. Але загалом у рецензії сформульовано позитивне ставлення до виходу друком книги М.Грушевського, що має "заслуги витягнення з пилу віків... того, що створила, сприйняла у сусідів та переробила по-своєму стара Україна в роки першого пробудження культурного життя"[1]. Рецензент з огляду на якість ілюстративного матеріалу поставив "Культурно-національний рух" вище, ніж "Ілюстровану історію України", видану роком раніше, у 1911 р.

Ще один рецензент, звертаючи увагу на мистецький аспект видання історика, зазначив, що автор, видаючи таку кількість заставок, кінцівок, малюнків з давніх стародруків, більше "дбає про графіку, ніж наші сучасні українські артисти-малярі"[2]. Оглядач перейнявся вдаваним сумом, "нудьгуючи за браком національної графіки. Минулі віки культурно-національного руху можна ілюструвати тогочасною цікавою графікою, а чим доведеться ілюструвати сучасний культурний рух будучому історикові?"[3] Очевидно, він дещо згустив фарби, адже мистецтвознавці, навпаки, говорять про творчий сплеск української графіки, що розпочався саме на початку XX ст. Варто назвати такі прізвища відомих митців, як Г.Нарбут, В.Кричевський, О.Кульчицька та ін., що творили чи розпочали творчий шлях у той час[4].

Тільки окремі рецензенти висловили свої критичні зауваження та побажання професору Грушевському. Найкритичнішим виявився В.Гріщинський з "Української хати", який закинув автору відсутність чітких критеріїв українськості багатьох культурних явищ, що відбувалися в регіоні Центрально-Східної Європи у XVI–XVII ст. Чи справді можна однозначно занести до українських "Біблію" Ф.Скорини, "Євангеліє" В.Тяпинського, які були білорусами, чи переклад Іоана Золотоустого, вихідця з Росії князя А.Курбського[5].

Аналогічну критику висловлювали польські вчені, наприклад, після виходу у світ шостого тому "Історії України-Руси". Так, Л.Колянковський писав про нерозмежування польської та української "локальної" спільноти при розгляді культурних процесів, коли М.Грушевський без застережень цитує "нашого" Миколая Рея і водночас "їхнього" Івана Вишенського, присвоює культурні здобутки білоруської спільноти Великого князівства Литовського, включаючи до розгляду історії України-Руси таких білоруських діячів, як Франциск Скорина[6].

Не вистачило у книзі В.Гріщинському більшої визначеності при аналізі автором мовних процесів на наших землях, як розуміти вживання ним термінів "Русь", "руський" а також "Москва", "московський". У полемічному запалі рецензент припустив, що твори Курбського є такими ж "чужими та безцінними [тут: без вартості. — *М.К., А.Ф.*] для української культури, як і сучасні які-небудь богословські трактати, видані на Україні

---

[1] *В.П.* Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.Грушевского. — С. 303.

[2] *Авратинський О.* Про українське мистецтво в минулім // Українська хата. — К., 1912. — Вересень і Жовтень. — С. 560.

[3] Там само.

[4] *Лагутенко О.* Українська графіка першої третини XX століття. — К., 2006.

[5] *Гріщинський В.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Українська хата. — Київ, 1912. — Червень. — С. 363.

[6] *Kolankowski L.* [Rec. na: Hruszewskij Mich. Istorija Ukrajiny-Rusi, t. IV–VI] // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — R. 27. — Z. 3/4. — S. 351.

російською мовою"[1]. В.Гріщинський не оминув зауваженням і "галицьку" мову автора, в якій помітив низку полонізмів і діалектизмів.

У рецензіях на працю М.Грушевського, опублікованих у львівських, київських, московських та санкт-петербурзьких часописах і газетах, вихід друком "Національно-культурного руху" оцінено дуже позитивно з культурної, наукової, естетичної точки зору. Дехто з рецензентів висловився дещо ейфорійно, як наприклад, М.Возняк, який вважав, що науково-популярні праці вченого "на російській Україні зроблять... просто епоху, в австрійській збільшать національну свідомість, викрешуть з молодіжи тисячні ряди борців"[2]. Коли у час національно-визвольних змагань, у 1919 р., вийшло друге видання "Національно-культурного руху", анонімний рецензент з "Бібліотечного порадника" рекомендував придбати цю працю для кожної читальні "Просвіти"[3]. Самостійно чи за допомогою інтелігенції (вчителя, священика, студента) ідеї цієї книги мали поширюватися серед українського народу для піднесення національної свідомості, сприяти відродженню та розвитку української культури.

"Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих кляс шкіл середніх"

"Історія України", видана вченим 1920 р. у Відні[4], поряд з "Ілюстрованою історією України", яку використовували в гімназіях як підручник з історії, а також нарисом "Про старі часи на Україні", який слугував підручником, але для початкових шкіл, — призначалася для учнів середніх початкових шкіл або молодших класів гімназії. М.Грушевський виходив з цих міркувань, готуючи її до друку, ставив собі за мету дати учням різних вікових категорій підручник з історії України. Д.Антонович писав, що "вона вдвоє коротша від першої ["Ілюстрована історія України". — *М.К.*, *А.Ф.*] і вдвоє більша від третьої ["Про старі часи на Україні". — *М.К.*, *А.Ф.*], отже, стоїть посередині між цими двома популяризаціями проф. Грушевського, наближаючись до першої. Вона, власне, є скороченням першої книги, при чому деякі глави з першої вставлено сюди без зміни"[5]. Справді, "Історія України" є відредагованим і скороченим варіантом "Ілюстрованої історії України" і складається із чотирьох розділів ("Україна до заснування Київської держави", "Доба литовсько-польська", "Доба козацька" і "Упадок козаччини і українське життя") і 75 параграфів. «"Історія України" для шкіл, крім того, що мала бути підручником, — писав М.Грушевський, — є дуже легко написаною книгою, для кождого, хто хоче в коротці пізнати історію України»[6].

---

[1] *Гріщинський В.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — С. 364.

[2] *М.С.* [*Возняк М.*] Історія національно-культурного зриву наших предків (Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Київ—Львів, 1912) // Письмо з Просвіти. — Львів, 1913. — Ч. 1. — С. 48.

[3] [*Анонім.*] Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Видання друге Дніпровського союзу споживчих спілок України (Дніпросоюз). Відень, 1912 р. // Бібліотечний порадник. — Львів, 1925. — Ч. 3. — С. 84.

[4] *Грушевський М.* Історія України приладжена до проґрами вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середніх. — вид. 1-е. — Київ; Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. — 216 с.

[5] *Антонович Д.* М.Грушевський: Ілюстрована історія України. Виданнє Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України "Дніпро-союз", Київ; Відень, 1921, 576 стор.; Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Виданнє перше. Idem. Київ-Відень, 1920, 216 стор.; Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє шосте. Idem. Київ; Відень, 1919., 120 стор. // Книга. — Відень; Київ, 1921. — Ч. I (грудень). — С. 17.

[6] Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (За час від 28.I.1922 до 12.II.1927) / До друку підготував М.Антонович // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1976. — № 1—4. — С. 125.

Не всі критики позитивно сприйняли цей підручник. Так, Д.Дорошенко у своєму бібліографічному огляді літератури, який з'явився друком у 1920 р., зазначав, що книги вченого "Всесвітня історія" та "Історія України" "дуже гарні для самоосвіти, для читання, але зовсім непридатні через свій сухий абстрактний виклад як підручники, та ще для молодшого віку"[1].

На початку 1990-х рр. "Історія України" користувалася надзвичайною популярністю серед масового читача, особливо школярів, і була покликана задовольнити зростаючий інтерес до історичного минулого України. Вперше її передрукували в часописі "Радянська освіта"[2]. У 1991–1994 рр. побачили світ чотири окремі видання "Історії України" багатотисячними накладами[3].

"З історії релігійної думки на Україні"

Обставини появи цієї популярної книги детально висвітлив В.Ульяновський, використавши листування М.Грушевського з В.Кузівим[4], а тому ми не будемо окремо зупинятися на цьому питанні, лише заакцентуємо увагу на деяких аспектах її написання, друку, а також відгуках критиків.

Про наміри написати нарис з історії релігійної думки довідуємося з переписки вченого з пастором Українського євангельського об'єднання в Північній Америці В.Кузівим[5]. В.Кузів присвятив окрему статтю М.Грушевському[6], в якій навів витяги з листів останнього, де йдеться про мотиви написання книги, а також ставлення вченого до релігії загалом і євангельського руху зокрема.

Обговорення праці з історії релігійної думки В.Кузів і М.Грушевський листовно вели з 1922 р. Спершу вчений шукав автора, який би зміг написати книгу. Вибір впав на "молодого чоловіка" з України, яким виявився Сергій Шамрай[7], однак у серпні 1923 р. він відмовився від цього наміру, а тому М.Грушевський сам взявся за роботу. Виникали

---

[1] *Жученко М.* [*Дорошенко Д.*] Українське письменство в 1920 році (Бібліографічні замітки) // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Зб. II, III і IV. – С. 242.

[2] *Грушевський М.С.* Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх // Радянська освіта. – Київ, 1990. – № 69, 72, 74–79, 84–85, 88, 93–94, 99, 103; Освіта. – Київ, 1991. – № 3–5, 8, 10, 15, 20–22, 25–26, 31, 33, 37–38.

[3] *Грушевський М.С.* Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / Упоряд. А.Ф.Трубайчук. – Київ: Либідь, 1991. – 228 с.; 2-е вид. стереотипне. – Київ: Либідь, 1992. – 228 с.; Київ: Варта, 1993. – 249 с.; Київ: К. М. Academia, 1994. – 249 с.

[4] *Ульяновський В.* "З історії релігійної думки на Україні" // *Грушевський М.* Духовна Україна. Збірник творів. – Київ, 1994. – С. 545–549. Побіжно про це йдеться у повідомленні Я.Малика: *Малик Я.* М.Грушевський – автор і видавець праці "З історії релігійної думки на Україні" // Історія релігій в Україні: Тези повідом. IV-го круглого столу (Львів, 9–10 травня 1994 р.). – Київ; Львів, 1994. – С. 115–117.

[5] Уривки з листів М.Грушевського за 1921–1925 рр. В.Кузів опублікував після смерті вченого (*Кузів В.* М.Грушевський а євангельська справа // Віра і Наука. – Коломия, 1935. – Ч. 8–9 (серпень-вересень). – С. 2–4.). Дев'ять листів М.Грушевського до В.Кузіва, що стосуються поглядів вченого на релігію і церкву, й охоплюють 1921–1923 рр., оприлюднив Ігор Гирич: *Гирич І.* Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1995. – № 1–4. – С. 190–203.

[6] *Кузів В.* М.Грушевський а євангельська справа // Віра і Наука. – Коломия, 1935. – Ч. 8–9 (серпень-вересень). – С. 2–4.

[7] Про те, що ним був саме небіж М.Грушевського Сергій Шамрай, довідуємося з листів Катерини Грушевської до свого брата від 18 грудня 1922 і 23 квітня 1923 рр. (ЦДІА України у Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1453, арк. 10–10 зв.; спр. 1425, с. 78). Цією інформацією завдячуємо С.Паньковій.

певні труднощі, пов'язані з замовниками — керівництвом Українського євангельського об'єднання в Північній Америці (П.Кратом і В.Кузівим), які прагнули бачити книгу про історію та визначну роль протестантського руху в Україні, бажали отримати рукопис на рецензування і мали на меті друкувати книгу під титулом Євангельського об'єднання. Вчений не приймав таких умов. З цього приводу він писав В.Кузіву: "Я не можу друкувати своєї праці під маркою чисто конфесійною, котра може викликати підозріннє, що вона [праця] написана під лад певної сторонньої концепції, так само не можу піддати її під конфесійну цензуру. Свобода наукової мисли була для мене догматом мого життя, і я не хочу ні обмежити її, ні викликати підозріннє, що я дав її обмежити"[1]. Непоступливість євангелістів затягувала справу із написанням книги[2]. М.Грушевський намагався детальніше роз'яснити свою позицію В.Кузіву: "... праця, котрою я думав послужити і нинішньому релігійному рухови в нашому народі, — писав він, — стратила б на вартости, коли б появилася у видавництві строго конфесійнім, як праця, замовлена певною конфесійною організацією, а не об'єктивний і свобідний голос дослідника укр[аїнського] життя. Як чоловік освічений і серйозний, Ви, я думаю, оціните сі мотиви, котрі виходять з того, що я вважаю релігію важним соціяльним фактором, тому осуджую всяке поводження з нею. З сього становища я оцінював релігійний рух і рад би йому послужити"[3]. Зрештою, євангелісти поступилися М.Грушевському. П.Крат писав до вченого: "1). Нам розходиться, щоб такий твір був написаний і виданий, без різниці назви видавництва; 2). Ми хочемо історичної правди, а знаємо, що Ви її теж хочете, тому обійдеться і без читання рукопису, — ми Вам віримо"[4]. Лише в середині грудня 1923 р. вдалося остаточно порозумітися, і М.Грушевський продовжив роботу.

У листі від 9 січня 1924 р. вчений писав К.Студинському: «Книжку популярну тепер обробляю "З історії реліг[ійної] гадки на Україні". З огляду, що непевний, чи цензура її пустить на Укр[аїні] (бо там нічого "прихильного релігії" нині не пускають, а моя книга, хоч вповні об'єктивна, нічого ворожого релігії, в ширшім розумінню, — теж не має), я переписую її на машині, і одну копію пришлю Вам, — може, прийдеться випустити у Львові»[5].

У середині січня 1924 р. М.Грушевський вже написав першу частину книги, виклад матеріалу в якій довів до середини XVIII ст., і мав намір до кінця місяця зробити три машинописні примірники: перший залишити в себе, другий надіслати євангелістам, а третій — до Львова, де планував друкувати працю. Підтвердженням цього є лист до К.Студинського від 2 лютого 1924 р., у якому вчений писав, що надішле «оригінали І-ої половини рукопису "З історії релігійної думки" — вона буде у Вас на випадок, якби прийшлось її друкувати у Львові; другу половину випрацюю по приїзді, дай Боже, до Київа»[6]. У березні-квітні 1924 р. євангелісти, після прочитання першої частини нарису, надіслали М.Грушевському рекомендації: спростити виклад матеріалу, зробити посторінкове пояснення слів тощо. Те, що в Америці читали рукопис вченого перед його друком, підтверджує сам В.Кузів у листі

---

[1] Цит. за: *Ульяновський В.* "З історії релігійної думки на Україні". — С. 546 (лист від 21 серпня 1923 р.).

[2] Детальніше про позиції сторін див.: Там само. — С. 546—547.

[3] *Кузів В.* М.Грушевський а євангельська справа... — С. 4 (лист від 4 жовтня 1923 р.). Див. також: *Гирич І.* Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва. — С. 202.

[4] Цит. за: *Малик Я.* М.Грушевський — автор і видавець праці "З історії релігійної думки на Україні". — С. 116.

[5] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932 рр.) / Упорядник Г.Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 70—71.

[6] Там само. — С. 141.

до К.Студинського від 27 серпня 1924 р.: «Ми умовились [з М.Грушевським. — *М.К., А.Ф.*] також, що перед друкованням я маю переглянути рукопись; першу часть я переглянув і замітки вислав, щодо другої части, то проф. Грушевський пише в послідній листі так: "Я попрошу проф. Студинського, щоб післав Вам II часть, Ви напишіть свої замітки щодо стилю, змісту, що потрібно пропустити, я її відповідно виправлю і буде готова до друку"»[1]. Ця цитата з листа пастора наочно свідчить, що була порушена одна з умов (читання рукопису, що можна розцінювати як свого роду цензуру), на яких М.Грушевський згоджувався написати нарис, але порушена, як бачимо, за згодою вченого. Чому він відступився від задекларованої раніше позиції, сказати важко.

Справи із написанням і виданням книги посувалися досить поволі. У листі від 27 серпня 1924 р. В.Кузів просив К.Студинського довідатися про вартість накладу, величина якого буде в межах 1 000—5 000 примірників, а також вказати ціну пересилки книг з Європи до Америки. Ці відомості потрібні були для того, щоб вирахувати ціну одного примірника і розпочати збір коштів на видання шляхом передплати серед українських євангелістів в Америці[2]. У грудні 1924 р. В.Кузів повідомляв до Львова, що отримав другу частину рукопису, який просив надіслати у згаданому вище листі, і після Нового року, коли М.Грушевський, після рекомендацій з Америки, виправить текст, можна буде розпочати друк книги[3]. Однак ця справа затягувалася. 6 березня 1925 р. В.Кузів писав до Львова, що М.Грушевський обіцяв швидко надіслати доповнення "про гуситські впливи", які євангелісти, очевидно, бажали бачити у книзі, хоча пастор просив К.Студинського вже розпочати друк, не чекаючи на них[4]. Наступного дня він переказав на друк книги 200 доларів[5], а М.Грушевський лише 21 березня надіслав К.Студинському правки до другої частини рукопису і просив зробити відповідні зміни й доповнення[6]. Через десять днів він написав листа В.Кузіву з поясненням до тексту цієї частини праці[7]. На той час книга вже друкувалася в друкарні НТШ, а тому доповнення про гуситів були вміщені в кінці тексту в "Поясненнях деяких згадок і наукових термінів..."[8]

Відомо, що в останній декаді квітня книга ще друкувалася[9], а на початку травня наклад був готовий[10]. З кількох листів М.Грушевського до К.Студинського довідуємося, що у травні — на початку червня її продавали у Львові[11]. З огляду на складність поштової пересилки, автор отримав власний примірник лише у другій декаді липня. У листі від 21 липня 1925 р. він дякував К.Студинському за клопоти, пов'язані з друком нарису, і писав: "Книжечка вийшла на зверх гарна, в середині не без друкар[ських] помилок"[12].

Як влучно зауважив В.Ульяновський: "Складні обставини написання, переробки, друкування, брак необхідних матеріалів, обмаль часу, скрутні побутові умови життя М.Грушевського, вимоги замовників щодо максимальної спрощеності — все це спричи-

[1] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 326, арк. 31.
[2] Там само. — Арк. 30.
[3] Там само. — Арк. 33.
[4] Там само. — Арк. 40.
[5] Там само. — Арк. 39.
[6] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 168.
[7] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 15—15 зв.
[8] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — С. 157—159.
[9] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 326, арк. 43 (лист В.Кузіва до К.Студинського від 23 квітня 1925 р.).
[10] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1925. — 160 с. (Ukrainian Sociological Institute).
[11] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 171, 173.
[12] Там само. — С. 175.

нилося до того, що остаточний варіант праці не був таким досконалим, як того прагнув автор"[1]. Видання зустріли гострою критикою[2], адже конфесійне замовлення книги стало відоме відразу[3]. Її прорецензували політичний опонент вченого (М.Шаповал[4]) і представники Греко-Католицької Церкви (професор Богословської академії у Львові о. Андрій Іщак та Ф.С.). Загалом це була суб'єктивна критика, подиктована політичними розбіжностями з автором (у випадку М.Шаповала) і конфесійною упередженістю (у випадку греко-католицьких рецензентів). Позитивний відгук на працю М.Грушевського з'явився лише з-під пера І.Мірчука, який об'єктивно оцінив внесок вченого в історіографію релігійних студій[5]. Звичайно, книга мала спрощену структуру, авторські аналітичні узагальнення не завжди підтверджувалися відповідною аргументацією, однак це не виправдовує надто різких висловлювань критиків видання.

М.Шаповал, лідер "празької" групи Української партії соціалістів-революціонерів, а також керівник Українського інституту громадознавства, у короткій рецензійній замітці, не заглиблюючись в аналіз змісту праці, резюмував: "Як і звичайно, мова і стиль проф. Грушевського носять відомі риси скуки і якоїсь штучности, ненатуральної простакуватости. Брак соціологічних і філософічних пояснень і поглиблень теми робить її якоюсь сухо-обмеженою і мало цікавою. До шедеврів книжку залічити ні в якому разі не можна"[6].

Предметнішою була рецензія о. А.Іщака, однак уже перші її рядки виявляли упереджену позицію критика, і навіть образливий тон щодо автора праці: «Хто був би сподівався, що саме Мих. Грушевський, бувший професор української історії у Львові, піде в найми раціоналістам і пресвітеріянським киринникам, які приїхали до нас з Америки! А прецінь так є. Незбито переконуємося про це по прочитанню його послідньої брошури п. з. "З історії релігійної думки на Україні", де автор просто продає свої дотеперішні погляди за доляри і пособляє релігійній протицерковній агітації в нас»[7].

Рецензент, звинувачуючи М.Грушевського в "пресвітеріянській тенденційності", намагається показати змістовні протиріччя у книзі. Головний закид — звеличення

---

[1] *Ульяновський В.* "З історії релігійної думки на Україні". — С. 548.

[2] Загальний огляд критики див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — Київ; Дрогобич, 2008. — С. 268—269.

[3] Самі євангелісти не приховували цього, подавши в своєму часописі "Віра і Наука" оголошення про появу книги, однак без вказівки прізвища автора: «Від довшого часу показувався великий брак відповідної євангельської літератури. Цей обовязок Обєднаннє [Українське євангельське об'єднання. — *М.К., А.Ф.*] взяло на себе. Видало досі історично-наукову книжку: "З Релігійної Думки на Україні", котра безперечно принесе великий хосен як тут в Америці, так і на Україні» (Віра і Наука. — Станиславів, 1925. — Ч. 1 (вересень). — С. 16). Це підмітила редакція журналу "Нива" і в кінці рецензії о. А.Іщака процитувала це оголошення, зазначивши, що "Автор книжки хитро замовчений, щоб дуже не разило" (Від Редакції // Нива. — Львів, 1925. — Ч. 9 (вересень). — С. 301).

[4] Своє негативне ставлення до політичної діяльності М.Шаповала М.Грушевський виразно висловив у листі від 5 липня 1923 р. до свого американського приятеля Т.Починка: Листи М.Грушевського до Т.Починка (З фонду Н.Григорієва) / Підготував М.Антонович // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. — № 4. — С. 97—98.

[5] *Mirčuk J.* Mychajlo Hruševśkyj: "Z istorji religijnoji dumky na Ukrajini". Lemberg, 1925. 160 s. // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin, 1929. — Bd. 2. — S. 192—193.

[6] *М.Ш. [Шаповал М.]* Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925 р. Ст. 160; видання Ukrainian Sociological Institute // Суспільство. — Прага, 1925. — Кн. I—II. — С. 147.

[7] *Іщак А., др., о.* Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні // Нива. — Львів, 1925. — Ч. 9 (вересень). — С. 293.

протестантського руху, зокрема євангелістів, і применшення ролі православ'я та унії в культурному розвитку українського народу. А.Іщак не приймає авторську думку, що релігійна свідомість давніх українців є "мішаниною старого натуралістичного світогляду з православними доктринами та ріжними релігійними течіями, які плили до нас з Балкан і Заходу"[1]. Також він критично оцінював схвальний відгук вченого щодо протестантських течій на українських землях, які "славить Грушевський як здоровий релігійний напрям, як щось спільне з національними інтересами українців, що могли би спровадити на дорогу всесвітнього поступу і добра. Правда, се не є ясно сказане, але се вичитуємо поміж стрічками"[2]. Критик закидав автору, беручи до уваги реалії, сучасником яких він був, що насправді протестантизм серед американських українців сприяє затиранню їхнього національного і релігійного характеру, спонукаючи до швидшої їх асиміляції. Також заперечує авторську тезу про масштаби і закоріненість протестантського руху на українських землях, зазначаючи, що й сам М.Грушевський був іншої думки про це в "Історії України-Руси". Критикується зауваження вченого, що євангельський рух зробив сильний вплив на православну людність, і це виявлялося нібито в наявності протестантських взірців, які прижилися у православній церкві, особливо у ставленні братств до владик[3]. Упередженість М.Грушевського у книзі для рецензента очевидна, особливо, коли автор пов'язує розвиток українського національного руху в Західній Україні з протестантизмом, а його занепад — із зменшенням впливу реформаційних течій[4]. Останній закид о. А.Іщака стосувався народницького світогляду вченого, який відбився і на змісті книги. Критик протиставляє "народницьку концепцію" М.Грушевського державницьким поглядам його учнів С.Томашівського, І.Кревецького, а також В.Липинського та І.Борщака, вказуючи на відсутність в "Історії України-Руси" "осередньої ідеї (Zentralgedanke) державньої ідеольоґії, яка просвічувала би через ті грубі і цінні томи"[5]. Аналізуючи в цьому руслі зміст праці, він закидає автору відсутність у ній "центральної релігійної думки"[6], ідеалізацію темних сторін дохристиянської епохи. На думку о. А.Іщака, М.Грушевський "підносить руїнницькі нездорові течії, що ослаблювали православну церков, малює чорно її відродителя Петра Могилу, а ідеалізує Прокоповича [...] Протестантську загрозу, масонство, штунду, шалапутство, мальованців, і всякі инші хоробливі об'яви казьонного православ'я підносить як особливі прояви свобідної народної, релігійної думки. А унія, цей найбільш творчий прояв рел[ігійної] думки, що міг дати тривкі основи під організацію нашої церковної і державної независимости від Москви і Польщі, цілковито зіґноровано, як щось накиненого Потієм і Терлецьким на загладу українського народу, як щось вороже народови в тій мірі, що й казьонне православ'є"[7]. Тут релігійна приналежність критика помітна найбільше. Рецензія завершується черговою вказівкою на замовний характер книги, чого, зрештою, побоювався М.Грушевський, що бачимо з його листів до В.Кузіва, відповідні витяги з яких наведено вище.

Досить уїдливо, ще суб'єктивніше і зневажливіше, оцінив працю другий критик, який заховався під криптонімом Ф.С. Він також постулював тезу про замовний характер видання та конфесійну заанґажованість автора. Зокрема, зазначав, що "...американські патрони, побачивши остаточний плід свойого заходу, трохи скривилися: їм бажалося

---

[1] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — С. 40.
[2] *Іщак А., др., о.* Михайло Грушевський і його історія релігійної думки. — С. 294—295.
[3] Там само. — С. 297—300.
[4] Там само. — С. 300.
[5] Там само.
[6] Там само. — С. 301.
[7] Там само.

мати історію українського протестантизму, а тут вийшла щось ніби хрестоматія про все можливе..."[1]

Позитивний відгук про книгу опублікував І.Мірчук у "Записках Українського наукового інституту в Берліні", де він схвально висловлюється про розгляд М.Грушевським історії протестантських релігійних течій, що є новим у національній історіографії і важливим у суспільному відношенні, адже після війни і національної революції світогляд українського суспільства потребував нових етичних орієнтирів[2].

Очевидно, М.Грушевський не реагував публічно на критичні закиди щодо свого видання. В.Кузів, вже після смерті історика, публікуючи витяги з листування між ними, намагався відповісти «...на всі непристойні наклепи зо сторони католицьких кругів, що, мовляв, "М.Грушевський запродався євангеликам за доляри"». "Посуджування в продажності М.Грушевського є нічим іншим, як звичайною підлістю, — зрештою, проти якої католицизм ніколи не грішив", — писав пастор[3]. У відповідь критикам В.Кузів запитував, "коли то М.Грушевський висказував свої погляди, які б були корисні для католицької церкви? [...] М.Грушевський як людина науки не міг недобачати всього того зла, яке накоїли нашому народові православна і католицька церква, його наукове становище як історика вимагало від него безстороннього ствердження істотности, що він і совісно виконав"[4]. Тут помітна релігійна упередженість євангеліста, з якою він намагався оскаржити також конфесійно анґажованих критиків ученого.

М.Грушевський, написавши свою працю, опинився між двома вогнями релігійного протистояння, хоча керувався суто науковими принципами і власними поглядами на історію релігійної думки та церкви[5]. Замовний характер праці, надмірне втручання євангелістів у зміст книги, навіть з відома автора, зіграли негативну роль, хоча вчений, приступаючи до написання книги, чітко задекларував свої наукові наміри, у чому переконуємося, звернувшись до його листування з В.Кузівом.

Однак, незважаючи на критику, книга користувалася популярністю, особливо у протестантів. Друге, поправлене й удосконалене, видання побачило світ у 1962 р.[6] Пере-

---

[1] *Ф.С.* Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні (Ukrainian Sociological Institute). Львів, 1925. Ст. 160 // Записки Чина Св. Василія Великого. — Жовква, 1927. — Т. II. — Вип. 3—4. — С. 459.

[2] Огляд рецензії І.Мірчука див.: *Тельвак В., Педич В., Тельвак В.* "З історії релігійної думки" Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2013 рік. — Львів, 2013. — Кн. І. — С. 773.

[3] *Кузів В.* М.Грушевський а євангельська справа. — С. 4.

[4] Там само.

[5] Ставлення історика до релігії детально висвітлено в: *Гирич І., Ульяновський В.* Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // *Грушевський М.С.* Духовна Україна. Зб. творів. — Київ, 1994. — С. 521—544. Погляди М.Грушевського на роль і значення протестантизму в культурно-національному відродженні в Україні кінця XVI — початку XVII ст. змістовно проаналізував І.Паславський: *Паславський І.* Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 162—175. Також див.: *Тимощенко Л.* Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1996. — Т. 33: Михайло Грушевський. Студії і матеріяли з нагоди 130-річчя від дня народження. — С. 188—203. Погляди вченого на розвиток релігійної думки на підставі аналізу праці "З історії релігійної думки на Україні" представив О.Домбровський: *Домбровський О.* Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. — № 1—4. — С. 257—265.

[6] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — 2-е удосконал. вид. — Вінніпеґ; Мюнхен; Детройт, 1962. — 160 с.

видано нарис коштом Головної управи Українського євангельського об'єднання в Північній Америці. У передмові авторства В.Боровського йдеться, що "мовне — стилістичне й правописне опрацювання тексту книжки, нове впорядкування всього її матеріалу", а також догляд за друком і коректурою належить Д.Куликовському з Мюнхена[1]. Останній модернізував мову, проте не завжди вдало, а також розмістив у правильному порядку портрети релігійних діячів і матеріал із "Пояснень", який у першому виданні вміщений у кінці книги.

Наступне видання книги побачило світ уже в незалежній Україні[2], у період перевидання майже всіх книг М.Грушевського. Востаннє її передруковано у збірці творів вченого "Духовна Україна", яка з'явилася 1994 р. у серії "Пам'ятки історичної думки України"[3].

Розповсюдження науково-популярних книг М.Грушевського

Перебуваючи в еміграції, окрім науково-організаційної роботи в очолюваному ним Українському соціологічному інституті (далі — УСІ), М.Грушевський займався розповсюдженням власних друкованих праць, а також видань інституту. Торгівля книгами у 1921—1924 рр. була фактично єдиним засобом матеріального утримання історика.

Йдеться про перевидані у Відні 1919—1921 рр. коштом Дніпровського союзу споживчих союзів України ("Дніпросоюзу") науково-популярні книги: "Про старі часи на Україні" (1919 р.)[4], "Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці" (1919 р.)[5], "Історію України" для шкіл (1920 р.)[6], "Всесвітню історію" для шкіл (1920 р.)[7] та "Ілюстровану історію України" (1921 р.)[8]. Автор отримав від видавців гонорар — 18% накладу цих книг, що становило майже 15 тис. примірників[9]. Вони зберігалися у Відні на складі, який М.Грушевський орендував разом із Ю.Тищенком та іншими книгарями.

З метою продажу накладів власних науково-популярних книг, а також видань УСІ вчений налагодив співпрацю із багатьма книгарнями і книгарями у Львові, Рівному, Празі, Відні, Берліні, Нью-Йорку, Детройті, Чикаго, Вінніпезі та інших містах. Проте

---

[1] *Боровський В.* Передмова до II видання // *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — С. 6.

[2] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Київ: Освіта, 1992. — 192 с.

[3] *Грушевський М.* Духовна Україна: Зб. творів / Упоряд. та додатки І.Гирича, О.Дзюби, В.Ульяновського. — Київ, 1994. — С. 5—135.

[4] *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). — вид. 6-е. — Відень: З друкарні Вальдгайм-Еберлє акц. тов., 1919. — 119 с. *На обкладинці:* Київ: Виданнє Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1919.

[5] *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. Вид. 2-е. — Київ: Виданнє Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. — 248 с. *На звороті титульного аркуша:* Текст друковано без змін з вид. 1912 року.

[6] *Грушевський М.* Історія України приладжена до проґрами вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середніх. — вид. 1-е. — Київ; Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. — 216 с. *На обкладинці:* Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл.

[7] *Грушевський М.* Всесвітня історія. Приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середніх. — Київ: J. N. Vernay, Wien, 1920. — 202 с.; *Його ж.* Всесвітня історія в короткім огляді. Ч. 2-а. — Київ: J. N. Vernay, Wien, 1920. — 270 с.

[8] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ; Відень: Дніпросоюз, 1921. — 576 с.

[9] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 280, арк. 33 (лист до К.Студинського від 9 травня 1922 р.); *Потульницький В.* Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Український історичний журнал. — Київ, 1992. — № 2. — С. 50.

книги не користувалися особливим попитом, незважаючи навіть на те, що вони мали науково-популярний характер. Причин було кілька: байдужість або нестача коштів на літературу в українських робітників і фермерів у США й Канаді, матеріальне зубожіння населення українських земель після війни і революцій 1914–1921 рр., заборона української книги з закордону в УСРР тощо. Успішність книготоргівлі значною мірою залежала від довірених осіб, друзів і приятелів історика, до яких він мав змогу писати із проханням пильнувати інтереси в цій справі. Таких людей було небагато. Це К.Студинський у Львові[1], який, окрім організації продажу та друкування книг ученого, опікувався його будинком, допомагав у зборі та розсилці продуктів і грошей для української інтелігенції УСРР, яка на початку 1920-х рр., як і решта населення, потерпала від голоду. В.Кузів допомагав М.Грушевському розповсюджувати книги в США, головним чином у Нью-Йорку. Завдяки Е.Фариняку і Т.Починку, з якими вчений вів переписку, книги продавалися у Детройті[2]. Іншим помічником був давній приятель, видавець Ю.Тищенко (Сірий), з яким М.Грушевський тісно співпрацював у Відні[3].

У Львові його праці здавна продавала книгарня НТШ. Історик із жалем писав К.Студинському, що книгарня у 1916–1918 рр. "за безцін випродала мої книги — заплатила коронами, котрі вже нічого не були варті, я стратив цілий маєток, то треба дійсно шукати зв'язків і продажу поза нею"[4]. Однак і надалі він мав справи з книгарнею, де знаходився склад його давніших книг[5]. М.Грушевський надсилав нові партії книг, видані у Відні "Дніпросоюзом" та УІТ, до книгарні НТШ. Однак, як довідуємося із його листа від 9 травня 1922 р., книгарня, якій він на початку 1921 р. запропонував прийняти їх на продаж, не виявила інтересу, а книги затримано в цензурі. Лише на початку весни 1922 р., коли польська влада пропустила книги, книгарня згодилася їх продавати[6].

Науково-популярні видання вченого також продавалися на Волині, головним чином у Рівному. Вони туди потрапили незалежно від автора. "British Company", якій Об'єднання українських видавців за договором надало монопольні права протягом року розповсюджувати книги, якими розпоряджаються члени об'єднання (серед них був представник "Дніпросоюзу" І.Крекотень), у 1921 р. надіслала кілька транспортів до Рівного

---

[1] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядник Г.Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998.

[2] Листи М.Грушевського до Т.Починка (З фонду Н.Григорієва) / Підготував М.Антонович // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. — № 4. — С. 78–98; Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського / Коментар і примітки М.Антоновича // Там само. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1970. — № 1–3. — С. 168–183; Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (За час від 28.I.1922 до 12.II.1927) / До друку підготував М.Антонович // Там само. — 1976. — № 1–4. — С. 121–130; Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (1923 р.) / До друку підготував М.Антонович // Там само. — 1977. — № 1–2. — С. 118–131; Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (Від 18 березня 1924 до 12 лютого 1927) / До друку підготував М.Антонович // Там само. — № 3–4. — С. 106–112.

[3] Див. їхнє спільне листування: Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. — Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упорядник О.Мельник.

[4] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 36 (28 серпня 1922 р.).

[5] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 280, арк. 49.

[6] Там само. — Арк. 33. На примірниках книг "Історія України" для дітей та "Про старі часи на Україні", що зберігаються у Науковій бібліотеці ЛНУ ім. І.Франка, знаходимо печатки з написом "Prohibit policyjny" ("Поліційна заборона"), що вказує на її цензурування польською владою.

і за заниженою ціною розпродала місцевим кооператорам, а ті їх перепродували[1]. У листі від 29 травня 1922 р. М.Грушевський писав до К.Студинського про кількість книг, яка потрапила на Волинь: «...видавництво надіслало на Волинь "Ілюстровану історію України" у кількості 850 примірників, 200 — до Бессарабії і Буковини, 1 800 "Історії України" для шкіл, 1 600 "Всесвітньої історії", 850 "Культурно-національного руху" та 4 000 "Про старі часи на Україні"»[2].

Згодом "волинські" примірники книг будуть перебивати торгівлю у Львові, про що вчений неодноразово писатиме К.Студинському. У кількох листах за січень 1923 р. він повідомляв, що Ю.Тищенко прагне домогтися у Г.Буца, керівника Центральної книгарні у Рівному, підняти на них ціни, щоб урівноважити їх із львівськими[3].

Продаж і розповсюдження книг М.Грушевського в Радянській Україні загалом не вдалися. Туди у 1922 р. Об'єднання українських видавців надіслало транспорт книжок "Дніпросоюзу", який головним чином пустили на картон. У листі від 23 червня 1923 р. вчений писав К.Студинському: «Книги післані звідси [з Відня. — *М.К., А.Ф.*][4] "Дніпросоюзом" — мої книги й иньші здебільшого пішли на фабрику, на картон!» На думку історика, яку він висловив львівському товаришу в листі від 11 липня 1923 р., в УСРР існував негласний наказ не пропускати українські книги, видані закордоном[5]. Згодом М.Грушевський детальніше довідався від сестри Ганни Шамрай з Києва про долю своїх книг. «Виявляється, — читаємо в листі до В.Кузіва, — що мої книги й ріжні иньші видання, мною редактовані, захоплені большовиками в 1919—[19]20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт "Дніпросоюза" спіткала така ж доля: переробили на картон спочатку "Ілюстровану історію", потім "Старі часи", а тепер взялись до "Історії України" для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї "роботи", і Ви розумієте, що, дістаючи такі вісти з України, до чисто фінансових міркувань (на жаль, дуже болючих!) прилучаються й мотиви морального характеру: кожда видана і розпродана, розпущена серед громадянства книга являється немов реваншом, викупом за ті знищені руками нових Вандалів книги!»[6]

Окрім України М.Грушевський розповсюджував свої книги в Празі, Берліні, Відні, США (Нью-Йорк, Детройт, Чикаго), Канаді (Вінніпег). У Празі вони продавалися у книгарні Б.Гавлічка "Слов'янський базар" та українській книгарні С.Лаврова. Про це ми довідуємося з переписки вченого зі своїм близьким приятелем поетом О.Олесем, який проживав у Празі і полагоджував деякі книжкові справи вченого. Від Б.Гавлічка М.Грушевський отримав квити за надані на продаж книги ще 9 вересня і 20 листопада 1921 р., однак у кінці 1923 — на початку 1924 рр. не знав, щó з них продалося і в якій

---

[1] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 10, 31—32. Британська компанія вчасно не повернула нереалізованих видань і видавці поскаржилися у віденський суд. Про судовий процес йдеться у листах Ю.Тищенка до А.Крушельницького за 1922—1923 рр. (ЦДІА України у Львові. — Ф. 361, оп. 1, спр. 133, арк. 2—14). Суд виніс рішення відшкодувати вартість книг у розмірі 100 млн австрійських корон. Голова Організації українських видавців Ю.Тищенко писав, що вони понесли фінансові збитки, адже суд порахував вартість аркуша книги дешевше від його друку, а найприкріше, що було втрачено цілий вагон книг у Бессарабії (Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. — С. 585—586).

[2] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 280, арк. 46 зв.

[3] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 66—67.

[4] Там само. — С. 108. Про це ж він писав до В.Кузіва 11 липня 1923 р. (ЦДІА України у Львові. — Ф. 388, оп. 1, спр. 25, арк. 180 (виписки з листів зроблені М.Андрусяком)).

[5] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського. — С. 111.

[6] ЦДІА України у Львові. — Ф. 388, оп. 1, спр. 21, арк. 181 (лист від 19 липня 1923 р. переписаний М.Андрусяком).

кількості, а тому просив О.Олеся "притиснути" празького книгаря, адже лаштувався на переїзд до Києва і прагнув полагодити свої книжкові справи ще до від'їзду[1].

Велику партію науково-популярних книг історика купив при ліквідації видавництва "Дніпросоюзу" у Відні 1922 р. Ю.Тищенко і розповсюджував їх на місці[2]. У листі від 29 травня 1922 р. М.Грушевський писав до К.Студинського, що "Дніпросоюз" передав Тищенку по 1 000 примірників "Всесвітньої історії", "Історії України" для шкіл, "Культурно-національного руху" і "Про старі часи на Україні"[3], які той надсилав також в інші місця, наприклад, до Берліна, де певний час мешкав. У Відні книги М.Грушевського, очевидно, продавалися в українських книгарнях Г.Ґольдшмідта та Я.Перського[4].

Окрім В.Кузіва другою довіреною людиною вченого в США був працівник заводу Форда, громадський діяч Е.Фариняк, якому той надіслав 28 січня 1922 р. на продаж у Детройт 11 пачок (по 6 примірників) книг, серед них — "Історія України" для шкіл, "Про старі часи на Україні" та "Культурно-національний рух"[5]. Книги продавалися добре, у квітні того ж року вчений писав своєму детройтському приятелю: "Може, Вам нелегко розпихати мої історії України, але скільки можна, я б просив не цуратись їх зовсім. Я дістав їх замість гонорару, а мушу розпродати, щоб мати змогу потроху доповнити комплєт великої Історії України, в 8 томах, котру почасти знищили вороги, почасти за безцін розпродали нерозважні книгарі, зіставивши мене і без книг, і без грошей"[6].

Е.Фариняк також познайомив листовно історика з видавцем Т.Починком. М.Грушевський надсилав на адресу Т.Починка до Детройта головним чином праці УСІ[7]. У листі від 26 квітня 1923 р. він повідомляв, що надіслав низку книг, серед яких були видання — "Про старі часи на Україні", "Культурно-національний рух" та "Історія України" для шкіл[8], а в липні того ж року знову посилав ті ж видання[9]. Книги в Детройті досить успішно продавав також і Ю.Цебринський — власник книгарні "Український базар", чим учений був задоволений[10].

До Вінніпега книги надходили на адресу редакції часопису "Українського слова" та редактора "Канадійського фармера" З.Бичинського. М.Грушевського із П.Войценком, видавцем "Українського слова", познайомив В.Кузів[11]. 2—14 квітня 1921 р. вчений надіслав кількома партіями 209 пачок (1 200 прим.) книг на велику суму — 624, 50 американських доларів. Серед них були 19 пачок (150 прим.) книги "Культурно-національний рух", 22 пачки "Історії України" для шкіл (150 прим.), 13 пачок "Про старі часи на Україні" (150 прим.)[12]. Редакція обіцяла відразу ж виплатити гроші, однак зволікала з цим кілька місяців. Ще в кінці вересня кошти не були надіслані. Згодом, очевидно, М.Грушевський

---

[1] Листування Михайла Грушевського / Упорядник Г.Бурлака. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1. — С. 248—249, 251, 254—256, 263.

[2] Там само. — С. 114.

[3] ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 280, арк. 46 зв.

[4] Рекламу цих книгарів вміщено у першому числі журналу "Книга" за грудень 1921 р. (Книга. — Відень; Київ, 1921. — Ч. І (грудень). — С. 75, 79).

[5] Листи М.Грушевського до Е.Фариняка (За час від 28.І.1922 до 12.ІІ.1927). — С. 123.

[6] Там само. — С. 125—126.

[7] Листи М.Грушевського до Т.Починка. — С. 83, 86 (12 січня 1923 р., 5 березня 1923 р.).

[8] Там само. — С. 90.

[9] Листи М.Грушевського до Т.Починка з додатком двох листівок до Д.Островського. — С. 169.

[10] Листи М.Грушевського до Т.Починка. — С. 90.

[11] *Матяш І.* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади // Пам'ятки: археографічний щорічник. — Київ, 2009. — Т. 10. — С. 141.

[12] Там само. — С. 143—144.

припинив співпрацю із редакцією часопису "Український голос" та управителем видавництва П.Войценком, позаяк останній лист, написаний ним до редакції, датований 30 вересня 1921 р.[1]

Загалом книготоргівля, організована істориком, не приносила очікуваних результатів. З приводу невдач книгорозповсюдження в Америці й Україні він жалівся В.Кузіву: "...крах книги в Америці і рівночасний такий же крах в Краю, через страшний спад пол[ьської] марки, разом з проскріпцією моїх книг в Радян[ській] Україні цілком підтяли мої надії жити з продажі книг. Не знаю, що буде. Можливо, що візьму посаду в Чехії — хоч се морально тяжко; спинить мою наукову працю, а платня мала — або на другий рік прийдеться їхати на Укр[аїну], як тут обставини мої не поправляться"[2].

Після повернення вченого з еміграції до Києва у березні 1924 р. його науково-популярні книги та видання УСІ залишалися у Відні. Лише 1928 р. донька вченого Катерина, перебуваючи в науковій поїздці в Західній Європі, організувала перевезення цих книг до Львова, де їх було складено у віллі Грушевських. Тут вони зберігалися до грудня 1941 р., коли німецька влада наказала звільнити приміщення будинку. Книгами заопікувався В.Дорошенко, завідуючий бібліотекою НТШ. Разом із приватною книгозбірнею М.Грушевського, накладами київських і львівських видань до 1914 р., їх було перевезено в будинок НТШ (вул.Чарнецького, 26)[3]. В.Дорошенко звертався до вдови вченого з проханням отримати від неї згоду на розпродаж книг, щоб за виручені кошти можна було утримувати речі М.Грушевського, перевезені з вілли. "Та ж шкода, — писав він, — що книжки 20 літ, а то й більше, лежать без руху у великих накладах, і ні Ви з них не маєте матеріальної користи, ні укр[аїнське] громадянство духової"[4]. Марія Грушевська погодилась, і книги продавалися у Львові, а гроші В.Дорошенко передавав за призначенням[5]. Фінансова допомога у такий спосіб фактично рятувала важке матеріальне становище М.Грушевської в окупованому нацистами Києві. Книги історика, за багато років після їх видання, вкотре прислужилися його рідним.

* * *

У томі 23 "Творів" М.Грушевського (Серія "Монографічні історичні праці") вміщено чотири книги вченого науково-популярного характеру, які згруповано в чотири розділи за роком їх першої публікації. Тексти праць подані за їх останніми прижиттєвими виданнями. У першому розділі за: *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / Вид. 6-е. — Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1919. — 119 с. При передруці цієї книги залишаємо "Переднє слово", яке М.Грушевський помістив у другому виданні (1917 р.). У другому розділі за: *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. — Київ; Львів: Друкарня "С.В.Кульженко", 1912. — 248 с. Друге видання, яке побачило світ 1919 р. в Києві, було стереотипним. У третьому розділі за:

---

[1] *Матяш І.* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади // Пам'ятки: археографічний щорічник. — Київ, 2009. — Т. 10. — С. 146—147.

[2] ЦДІА України у Львові. — Ф. 388, оп. 1, спр. 21, арк. 182 (21 серпня 1923 р.).

[3] *Панькова С.* Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 2013. — Т. 265: Праці Історично-філософської секції. — С. 462.

[4] Там само. — С. 462.

[5] *Вальо М.* Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942—1943 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. — Львів, 2004. — Вип. 12. — С. 473—494.

Грушевський М. Історія України приладжена до проґрами вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середніх / Вид. 1-е. — Київ; Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. — 216 с. У четвертому розділі за: *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1925. — 160 с. Автограф зберігається: ЦДІА України в Києві. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 211, 98 арк.

Археографічні принципи видання творів застосовано подібно, як у серіях "Історичні студії та розвідки", т. 6—9 (2004—2009), та "Рецензії та огляди", т. 16 (2012). Упорядники відмовилися від посторінкового коментування популярних праць на користь поширеної наукової передмови. Мова праць М.Грушевського наближена до сучасних норм правопису зі збереженням оригінальних лексичних форм за методичними рекомендаціями, укладеними О.Рибалком.

Висловлюємо щиру подяку за допомогу в підготовці тому до друку директору Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка Василеві Кметю, завідувачу відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П.Максименка цієї книгозбірні Миколі Ільківу-Свидницькому, завідувачу відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України Ігорю Гиричу та молодшому науковому співробітнику цього відділу Валентину Кавуннику.

Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

ЗМІСТ

М.Капраль, А.Фелонюк. **МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК АВТОР НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ** . . . V

Розділ I. ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ 1

Розділ II. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В XVI–XVII ВІЦІ 93

Розділ III. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ПРИЛАДЖЕНА ДО ПРОГРАМИ ВИЩИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ І НИЖЧИХ КЛЯС ШКІЛ СЕРЕДНІХ 267

Розділ IV. З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ 455

СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 583

ПОКАЖЧИК 585

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 23

Серія "Монографічні історичні праці"

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.
Г 91 Твори : У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. ; голов. ред. Г.Папакін. — Львів : Світ, 2002. — .
Т. 23 : Серія "Монографічні історичні праці" / упор. М.Капраль, А.Фелонюк. — 2014. — 632 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

У томі публікуються чотири популярні нариси з історії України М.Грушевського, які призначалися для широкого загалу. На початку XX ст. вони відіграли важливу роль у процесі становлення української модерної нації, так як представляли новий погляд на історичний розвиток України.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

Формат 70x100 1/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 51,19.
Обл.-вид. арк. 45,0. Тираж 5000 пр. Зам.

Державне підприємство "Всеукраїнське спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк ТДВ "Патент"
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.